

O DRŽAVLJANSTVU JUGOSLOVENSКИH NEMACA

APSTRAKT: Rad govori o državljanstvu jugoslovenskih Nemaca od 1919/1920. do posle Drugog svetskog rata. U njemu se iznose sve komplikacije koje je komadanje Jugoslavije 1941. donelo kad je u pitanju državljanstvo, te kako su nove vlasti tretirale taj problem.

O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca je posle Drugog svetskog rata u jugoslovenskoj, ali i nemačkoj javnosti nastala svojevrsna konfuzija izazvana razbijanjem Jugoslavije tokom rata, evakuacijom i begom dela folksdojčera u jesen 1944, te odlukama trećeg zasedanja AVNOJ-a 21. novembra iste godine. Takve zbrkane predstave je zbog političkih razloga svesno širila i jugoslovenska diplomatija, tvrdeći da su jugoslovenski Nemci tokom rata postali državljani Nemačkog rajha.¹ Te tvrdnje su se kasnije prenele u (folksdojčerima nenaklonjenu) jugoslovensku historiografiju², te u jugoslovensku i nemačku publicistiku. U ovom radu ćemo pokušati da prikazemo razvoj problematike državljanstva jugoslovenskih folksdojčera od 1918. do posle Drugog svetskog rata, u nadi da ćemo uspeti da najzad otklonimo sve nedoumice oko tog pitanja.³

Do raspada Habzburške monarhije u jesen 1918. godine, Nemci na teritorijama koje će ući u sastav jugoslovenske države živeli su u austrijskom ili ugarskom delu Monarhije ili (sasvim mali broj) u Bosni i Hercegovini. To znači da su oni bili austrijski, odnosno ugarski državljani. U Bosni i Hercegovini je, uz Nemce doseljene iz Austrije i Ugarske, postojao i izvestan, veoma mali, broj onih koji su se doselili iz Nemačke i koji su do razdoblja između dva svetska rata ostali nemački državljani.

¹ *Bilten MIP*, 15, 1.XI 1945, str. 44.

² Tako, na primer: Antun Miletić, „Preseljenje i evakuacija folksdojčera iz Srijema i Salvonije 1942-1944. godine”, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 12, 1975, str. 22; Vinko V. Jeržabek, „Kolonizacija i procesi društvenog prilagodavanja kolonista u Vršcu (1946-1963.)”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 45, 1966, str. 152.

³ Zbog čisto praktičnih razloga nećemo se zadržavati na malom broju Nemaca poreklom sa teritorije Jugoslavije koji su na razne načine stekli državljanstva pojedinih stranih zemalja (SAD, Kanade itd.)

Posle raspada Habzburške monarhije, mirovnim ugovorima u Sen-Žermenu 1919. i u Trijanonu 1920, regulisana su mnoga pitanja između pobedničkih sila i novonastalih država, s jedne, i Republike Austrije, odnosno Kraljevine Mađarske, s druge strane. Između ostalog, tim ugovorima su regulisana i pitanja državljanstva kako u Austriji i Mađarskoj tako i u naslednim državama, među kojima je bila i novostvorena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

Prvo je sklopljen mirovni ugovor sa Austrijom kojim je u članu 70. određeno da će stanovnici sa bivših austrougarskih teritorija dobiti državljanstvo nove države na čijoj teritoriji žive.⁴ Međutim, član 76. je za Jugoslaviju i Čehoslovačku predviđao ograničenje važnosti člana 70. na ljude nastanjene (sa tzv. zavičajnim pravom) na teritoriji dotičnih država od pre 1. januara 1910. Stanovnici naseljeni posle tog datuma morali su zatražiti i dobiti državljanstvo jedne od dve nove države. Po članu 77. ako državljanstvo nije zatraženo ili je molba za državljanstvo odbijena, stanovnici su zadržavali državljanstvo zemlje na čijoj teritoriji su pre 1. januara 1910. imali zavičajno pravo.⁵ Po članu 78. stanovnici stariji od 18 godina starosti koji su gubili austrijsko državljanstvo po članu 70. dobili su jednogodišnje pravo opcije čiji je rok počinjao teći od stupanja na snagu ugovora o miru. Oni su mogli da optiraju za zemlju u kojoj su ranije imali zavičajno pravo. Član 79. predviđao je mogućnost opcije za teritorije na kojima će se izvršiti plebiscit, s tim da bi opcijski rok započeo šest meseci posle plebiscita. Stanovnici tih teritorija mogli su optirati za državljanstvo zemlje koja bi izgubila na plebiscitu. I najzad, član 80. omogućavao je pripadnicima nacionalnih manjina da u roku od šest meseci posle stupanja na snagu ugovora o miru optiraju za svoju matičnu nacionalnu državu.

Trijanonski ugovor o miru sa Mađarskom, koji je potpisan naredne godine, sadržao je u članovima 61-64. potpuno iste odredbe. Budući da je ogromna većina jugoslovenskih Nemaca živela baš na teritorijama koje su nekad pripadale Ugarskoj, taj ugovor je, dakle, važio za najveći deo folksdojčera u novoj državi.⁶ Jugoslovenski zakon o državljanstvu usvojio je ta rešenja mirovnih ugovora.

Nije poznato koliko je Nemaca iskoristilo pravo opcije. Među onima koji su se prvih godina posle rata iseljavali, uz one koji nisu mogli ili hteli da steknu zavičajno pravo (a time i državljanstvo) bilo je i dosta Nemaca koji su državljanstvo zahvaljujući zavičajnom pravu mogli dobiti, ali koji su zbog raznih razloga više voleli da optiraju za Austriju ili Mađarsku. S druge strane, jugoslovenske vlasti koje su bile sve samo ne prijateljski nastrojene prema nacionalnim manjinama, koristile su pravo opcije da

⁴ Ugovor o miru sa Austrijom, u: *Zbirka zakona*, sv. 61, Beograd 1927. Članovi 71-75. su odredbe člana 70. ograničili za određene kategorije ljudi na teritoriji koja je pripala Italiji.

⁵ Na tome je posebno insistirao predsednik jugoslovenske vlade Ljuba Davidović. U svom pismu Delegaciji Kraljevine SHS na Konferenciji mira od 7. septembra 1919, on o tome kaže: „Domicilirani su agenti strane propagande, kuferasi u Bosni, banditi na drugim stranama, koje je izmislila imperijalistička propaganda pobedenih neprijatelja u cilju rušenja reda. Ne možemo dati zaštitu svima domiciliranima. Izvesne moramo moći odstraniti.” (Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), F 336, f. 48.)

⁶ Ugovor o miru sa Ugarskom, u: *Zbirka zakona*, sv. 64, Beograd 1927. godina.

manjine sa bivše austro-ugarske teritorije uskraćivanjem prava glasa isključe iz političkog života u vreme ustavnog uobličavanja države, te zbog korišćenja dobrobiti agrarne reforme, a sve pod izgovorom da rok opcije nije istekao.⁷ Država im je uskraćivala prava do isteka opcije, ali je zahtevala od njih da ispunjavaju sve obaveze države, uključujući i opasnu vojnu službu na albanskoj granici.⁸

Posle isteka opcije 1922, jugoslovenski Nemci i ostale nacionalne manjine sa teritorija nekada Austrougarske koje su pripale Kraljevini SHS, postali su, bar na papiru, punopravni državljani. Do aprila 1941. godine njihovo državljanstvo neće dolaziti u pitanje. Tek će napad Nemačke i njenih saveznika iskomplikovati njihov državnopravni status.

Preduslov za dovođenje u pitanje državljanstva jugoslovenskih folksdojčera bila je dolazak na vlast u Nemačkoj nacionalsocijalista, koji su problem nemačkih manjina u raznim zemljama Evrope postavili sasvim drugačije nego što je bilo uobičajeno u tadašnjoj liberalno-gradanskoj diplomatskoj praksi. Osnovna razlika bila je u tome što su ranije države pre svega brinule o svojim državljanima, dok je nacionalsocijalistička država brinula o nemačkim sunarodnicima bez obzira na državljanstvo. Time su folksdojčeri postali ravnopravan faktor nemačke spoljne politike.⁹ *Homo germanicus* postao je važniji nego *civis germanicus*.¹⁰ U martu 1939. Himler je definisao pripadnost folksdojčera u nemačkom narodu na rasnoj osnovi. Folksdojčeri nisu postali građani Rajha, jer bi to iskomplikovalo spoljnopolitičke odnose Nemačke sa drugim zemljama. Himler je zato bio spreman da ih prizna za pripadnike nemačkog naroda, ali ne i za nemačke državljane.¹¹ Iza svega se, naravno, krila kako želja da se Nemci strani državljani upotrebe za spoljnopolitičke ciljeve Rajha¹² tako i želja da se iz redova sopstvenih državljana odstrane „nepoćudni” građani: Jevreji, liberali, levičari itd.

Posle vojnog poraza Kraljevine Jugoslavije u kratkotrajnom Aprilskom ratu, Nemačka i njeni saveznici pristupili su komadanju njene državne teritorije: neki delovi su bili anektirani, neki su došli pod klasičnu okupaciju (Srbija), a od većih delova Hrvatske i Bosne i Hercegovine stvorena je ustaška Nezavisna Država Hrvatska. Takav postupak bio je protivan odredbama međunarodnog ratnog prava koje zabranjuje aneksije i stvaranje „nezavisnih” država za vreme trajanja rata.¹³ Okupatori su usvojili stanovište o prestanku postojanja Jugoslavije (tzv. teorija o debelaciji), pa su u skladu s tim stanovnike anektiranih teritorija, te novoproglašene NDH (sa izuzetkom međuratnih kolonista), tretirale kao državljane odnosnih država. Takav postupak je takođe bilo u

⁷ Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes (dalje: PA), Abteilung II b, Siedlungs-und Wohnungswesen, Bodenreform, Sozialpolitik, 10 Jugoslawien, Bd. 1.

⁸ AJ, F 14, 143/497; 145/509; 161/564.

⁹ Hans-Adolf Jacobsen, *National-sozialistische Aussenpolitik 1933-1938*, Frankfurt/M, Berlin 1968, str. 183.

¹⁰ Isto, 202.

¹¹ Valdis. O. Lumans, *Himmler's Auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe 1933-1945*, Chapel Hill, London 1993, str. 72.

¹² Isto, 75; Jacobsen, 246.

¹³ Vuko Gozze-Gučetić, „The Law of War Rulings Applied to the Occupation by the Third Reich on the Territory of Occupied Yugoslavia”, u: *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*, Belgrade 1977, str. 717-718.

protivnosti s međunarodnim ratnim pravom po kome suverenitet poražene države ne prelazi na okupatora, te u skladu s tim on ne može građane zauzete teritorije smatrati za svoje državljane.¹⁴

To je, međutim, upravo ono što su nacisti uradili. Nemci okupirane Donje Štajerske i Koruške dobili su državljanstvo Rajha. Pri tom su Nemci koji su bili moralno-politički podobni, državljanstvo dobijali konačno ili sa mogućnošću opoziva u roku od 10 godina.¹⁵ Ostali stanovnici postali su *Schutzangehoerigen des deutschen Reiches*.¹⁶ Nemačko državljanstvo dobili su i Nemci iz Kočevja, koje se našlo u delu Slovenije koji je anektirala Italija i koji su zato u zimu 1941/1942. iseljeni.¹⁷

Folksdojčeri u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dobili su široku nacionalnu autonomiju: položaj im je bio regulisan tako da su faktički bili država u državi.¹⁸ Pa ipak, oni nisu dobili državljanstvo Rajha, pa čak ni dvojno državljanstvo, već su postali državljani NDH.¹⁹ Što se folksdojčera u Bačkoj i Baranji, koje je pripojila Mađarska, tiče, oni su dobili mađarsko državljanstvo.²⁰ I tu su folksdojčeri, organizovani u *Volksbund*, uživali prilične povlastice²¹, ali pri tom njihovo mađarsko državljanstvo nije dolazilo u pitanje. Jedino što je ozbiljnije narušavalo njihove državljanske obaveze, u odnosu na druge građane, bila je *moogućnost* da vojni rok služe u Waffen SS-u ili Wehrmacht-u.²²

Folksdojčeri u jugoslovenskom Banatu, koji je potpadao pod okupiranu Srbiju, takođe su dobili široku autonomiju.²³ Uprkos tvrdnjama nekih autora²⁴, oni nisu dobili državljanstvo Rajha, već su bili građani (okupirane) Srbije.²⁵

Iz svega navedenog jasno je da je tvrdnja posleratnih komunističkih vlasti da su tokom rata svi folksdojčeri postali nemački državljani, te da su samim tim izgubili pravo da i posle Drugog svetskog rata dalje ostanu u zemlji²⁶, lišena svakog osnova.

¹⁴ Gavro Đ. Perazić, *Međunarodno ratno pravo*, Beograd 1966, str. 214.

¹⁵ Tone Ferenc, „Le systeme d'occupation des nazis en Slovenie”, u: *Les systemes d'occupation en Yougoslavie 1941-1945*, Beograd 1963, str. 72.

¹⁶ Gozze-Gučetić, n. d., 724.

¹⁷ O tome vidi: Hans Hermann Frensing, *Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen. Das Ende einer suedost-deutschen Volksgruppe*, Muenchen 1970.

¹⁸ Wilhelm Sattler, *Die deutsche Volksgruppe im Unabhaengigen Staat Kroatien. Ein Buch vom Deutschen in Slawonien, Syrmien und Bosnien*, Geaz 1943; Zdravko Krnić, „The German Volksgruppe in the Independent State of Croatia as an Instrument of German Occupation Policy in Yugoslavia”, u: *The Third Reich and Yugoslavia*; Valentin Oberkersch, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Suedosteuropa*, Stuttgart 1989, str. 367-472.

¹⁹ Lumans, *Himmler's Auxiliaries*, 236.

²⁰ Josip Mirmić, „The Enlistment of Volksdeutschers from the Bačka Region in the Waffen SS”, u: *The Third Reich and Yugoslavia*, 630.

²¹ O tome vidi: Lorant Tilkovszky, *Zeitgeschichte der Ungarndeutschen seit 1919, mit einer Vorgeschichte*, Budapest 1991, str. 139-144.

²² Isto, 143-144.

²³ Ekkehard Voelkl, *Der Westbanat 1941-1944. Die deutsche und ungarische und andere Volksgruppen. Muenchen 1991*; Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*, Beograd 1991, str. 32-34.

²⁴ Tako na pr. Gučetić, n. d., 724.

²⁵ Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Referat Wirtschaftspolitik in Suedosteuropa*, Stuttgart 1986, str. 353.

²⁶ Referat „Članstvo Kulturbunda - velezidaja Jugoslavije” od Dr. Maksa Šnuderla, člana Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (AJ, Inv. br. 13140.)

Štaviše, merodavni krugovi u Rajhu nastojali su da Nemci sa teritorije raskomadane Jugoslavije ne dobiju nemačko državljanstvo već da zadrže državljanstvo zemalja u kojima su živeli.²⁷ Folksdojčeri ne samo što nisu dobili nemačko državljanstvo, već su im za eventualno putovanje u Nemačku uz pasoše (kao i svim strancima), potrebne i posebne potvrde o političkoj podobnosti.²⁸ Čak i u najtežim trenucima svoje istorije, prilikom evakuacije u jesen 1944. Nemci sa jugoistoka Evrope su prilikom ulaska u Rajh morali da poštuju nemačke devizne propise: omogućeno im je da promene novca samo u vrednosti do 1.000 RM, dok su ostatak morali da uplate na posebni račun uz odbitak kursne razlike.²⁹ U tim teškim danima kad bi se očekivala najveća nacionalna solidarnost, *Reichsfuehrer SS Himler*, koji je, između ostaloga, bio zadužen i za brigu o Nemicima u inostranstvu, naglasio je u jednoj svojoj naredbi povodom dolaska deseti-na hiljada folksdojčera sa jugoistoka da se oni kao i do tada imaju smatrati za strane državljanke, što su i bili.³⁰

Takav tretman folksdojčera ne ostavlja nikakve sumnje u njihov državljanjski status: za merodavne u Rajhu, oni su bili i ostali strani državljanke. Koji je bio razlog za takav stav? Njega treba tražiti u praktičnim političkim potrebama, kako pre, tako i za vreme rata. Nacistički vlastodršci su hteli da upotrebe folksdojčere kao *instrument* svoje osvajačke politike.³¹

Sve promene državljanstva o kojima je do sada bilo reči su, treba to još jednom naglasiti, bile u suprotnosti s međunarodnim ratnim pravom, jer su izvirale iz takođe protivpravnog komadanja Jugoslavije. Pitanje državljanstva dela folksdojčera dodatno je iskomplikovano vrbovanjem dela jugoslovenskih Nemaca u *Waffen SS*, *Wehrmacht* i druge oružane i neoružane organizacije Rajha.

Odlazak mladih usijanih glava u nemačke oružane formacije počeo je još pre nemačkog napada na Jugoslaviju.³² Posle okupacije zemlje odliv je postao prilično masovan.³³ No ubrzo se nacisti više nisu mogli osloniti na dobrovoljnost, pa su uvedene i mere pritiska, pa čak i prinude. To je najlakše moglo da se sprovede u jugoslovenskom delu Banata budući da se on praktično nalazio pod okupacijom, a ne u sastavu neke od država koje je Treći rajh priznao.³⁴ To je bio istovremeno prvi slučaj u celoj Evropi da su folksdojčeri strani državljanke masovnije regrutovani u oružane snage Rajha.³⁵ Složeniji je, međutim, bio problem folksdojčera koji su podelom Jugoslavije dobili državljanstvo Mađarske i NDH.

²⁷ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje : AVII), mikrofilm: London, N-1/ H 297392; H 299394-299397.

²⁸ PA, Inland II c, D 526465; D VIII 3772.

²⁹ AVII, London, N-4, H 299268.

³⁰ U tumačenju naredbe se kaže: "Evakuisani Nemci sa Jugoistoka koji su evakuisani u Rajh i dalje ostaju državljani svojih od boljševika okupiranih zemalja..." (AVII, mikrofilm Bon 8/90-91.)

³¹ U pomenutom objašnjenju Himlerove naredbe koristi se baš ta reč: *instrument*.

³² Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974, str. 68; Lumans, *Himmler's Auxiliaries*, 214.

³³ Samo iz Bačke je u prvim danima okupacije otišlo oko 2000 mladića. (Mirnić, *Nemci...*, 82.)

³⁴ Valdis O. Lumans, "The Military Obligation of the Volksdeutsche of Eastern Europe Towards the Third Reich", *East European Quarterly*, XXIII, 3, 1989, str. 312.

³⁵ Isti, *Himmler's Auxiliaries*, 235.

Što se mađarskih folksdojčera, kojima su bački i baranjski priključeni 1941. tiče, oni su bili obuhvaćeni trima regrutacijama za *Waffen SS*: 1942, 1943. i najzad posle okupacije Mađarske, 1944. Prvo vrbovanje sprovedeno je nominalno dobrovoljno iako ni mere (pre svega psihološkog) pritiska nisu izostale. Sa odlaskom u *Waffen SS*, dobrovoljci su gubili mađarsko, a dobijali nemačko državljanstvo.³⁶ Regruti su ipak smatrali da je to gubljenje mađarskog državljanstva samo privremeno i da će posle završetka rata moći da se vrate u zavičaj.³⁷ Mađarskim vlastima, međutim, takvo krnjenje njihovog suvereniteta nije bilo po volji, tako da su vršile psihološki pritisak na folksdojčere da se ne javljaju u *Waffen SS*. Među tim pritiscima važno mesto je zauzimalo i objavljivanje imena SS regruta u službenom listu, uz napomenu da i žene i deca regruta takođe gube mađarsko državljanstvo.³⁸ Zbog pritiska Rajha, od te mere se moralo odustati, tako da su Mađari pristali da se pitanje državljanstva žena i dece SS-ovaca reši posle rata. Uprkos tome, rođaci regrutovanih bili su podvrgnuti određenoj diskriminaciji u imovinskoj i poslovnoj sferi, koja je ozbiljno narušavala njihova prava mađarskih državljana.³⁹ Mađarska vlada je štaviše odbijala da vrati državljanstvo invalidima-povratnicima iz SS-a, iako je ostavila mogućnost da posle pet godina mogu zatražiti povraćaj mađarskog državljanstva.⁴⁰

Drugo vrbovanje sprovedeno je 1943, uz mnogo veći pritisak, a regruti su ponovo gubili mađarsko i dobijali nemačko državljanstvo.⁴¹ Toga puta su, međutim, mađarske vlasti popustile i pristale da rođaci regrutovanih mogu zadržati privredne koncesije, te da onespособljeni regruti u roku od četiri godine mogu ponovo dobiti mađarsko državljanstvo.⁴² Četvrtog avgusta 1943. godine postignut je i sporazum da se demobilisanim povratnicima koji su u tom trenutku bili u Mađarskoj vrati mađarsko državljanstvo.⁴³

Dok su prva dva vrbovanja sprovedena po sporazumima sa mađarskom vladom, treće je izvedeno pod nemačkom okupacijom, uglavnom čisto prinudnim metodama. Razlika je bila što su regruti iz 1944. godine, uz zadržavanje mađarskog državljanstva, dobijali i nemačko.⁴⁴ Štaviše, budući da su sada Nemci bili pravi gospodari u zemlji, i regrutima iz 1942. i 1943. vraćeno je mađarsko državljanstvo. Oni su, uz mađarsko, zadržavali i nemačko, tako da su po shvatanjima nadležnih u Nemačkoj i Mađarskoj oni imali dvojno državljanstvo.⁴⁵

³⁶ Mimić, „The Enlistment...”, 630; Isti, *Nemci...*, 172; *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Bd. V. Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien* (dalje: Dok.), Bonn 1961, str. 149E; Tilkovszky, n.d., 148.

³⁷ Mimić, *Nemci...*, 173.

³⁸ Isto, 182.

³⁹ Isto, 182-183.

⁴⁰ Isto, 191. Zbog takvog stanja Himler se u februaru 1943. nosio mišlju da bi možda bilo bolje da se porodice regrutovanih (uključujući i roditelje) presele u Nemačku i da tako dobiju državljanstvo Rajha, jer u tom trenutku, zbog diskriminacionih mera mađarskih vlasti, po njegovom mišljenju, praktično nisu bili ničiji državljanjani. (Isto.)

⁴¹ Mimić, „The Enlistment...”, 642; *Dok.*, 172E-173E; Lumans, n.d., 319.

⁴² Mimić, *Nemci...*, 202.

⁴³ Isto, 211.

⁴⁴ Mimić, „The Enlistment...”, 647; *Dok.*, 172E-173E.

⁴⁵ Mimić, „The Enlistment...”, 648; Isti, *Nemci...*, 314; *Dok.*, 175E-176E.

Iako su već folksdojčeri regrutovani 1942. po sporazumu sa Mađarskom dobijali nemačko, a gubili mađarsko državljanstvo, tek je Hitlerovom odlukom od 17. jula 1943. određeno da *svi* mađarski Nemci na službi u *Waffen SS, Wehrmachtu* i Organizaciji Tot dobiju nemačko državljanstvo.⁴⁶ To znači da su time bili obuhvaćeni i folksdojčeri iz Mađarske koji nisu bili na službi samo u *Waffen SS*, kako je to bilo predviđeno sporazumom sa Mađarskom, već i pripadnici *Wehrmachta* i inženjerijske Organizacije Tot.

Što se folksdojčera u NDH tiče, s njima je Rajh imao manje muke, jer je ta državna tvorevina bila mnogo slabija od Mađarske i zato spremnija da popusti pred nemačkim zahtevima. Nemci u NDH su isprva imali sopstvene jedinice u okviru hrvatskog domobranstva, ali su, po sporazumu između vlada NDH i Nemačke od 10. oktobra 1942, svi folksdojčeri bili upućivani u *Waffen SS*. To im je automatski donosilo i nemačko državljanstvo.⁴⁷ Što se njihovih porodica tiče, ustaške vlasti su izrazile želju da i one posle završetka rata dobiju nemačko državljanstvo i da se iseles iz NDH.⁴⁸ ***Budući da se nemačko Ministarstvo inostranih poslova ovome usprotivilo, ustaška vlada je od ovog zahteva odustala marta 1943.***⁴⁹ Hitlerovim naređenjem od 19. maja 1943, svi folksdojčeri iz NDH na službi u *Waffen SS, Wehrmachtu* ili Organizaciji Tot dobili su nemačko državljanstvo.⁵⁰

Regrutovanje građana okupiranih država u oružane snage okupatora zabranjeno je članovima 44. i 45. Haške konvencije o zakonima i običajima rata na kopnu iz 1907. godine.⁵¹ Kada je reč o folksdojčerima u oružanim snagama Nemačke i Organizaciji Tot, bilo je, međutim, dve vrste ljudi: onih koji su se u te formacije uvrstili dobrovoljno i onih koji su manje-više na silu regrutovani. Prvima je Nemačka mogla dati svoje državljanstvo kao ljudima koji su stupanjem u njene oružane snage *de facto* izrazili želju da ga dobiju, ali svakako ne pre kraja rata i ne bez eventualne saglasnosti jugoslovenskih vlasti: saglasnost vlada Mađarske i NDH je, naravno, bila protivpravna, baš kao i njihov suverenitet nad delovima *de iure* jugoslovenske teritorije. Što se druge grupe folksdojčera tiče, njihovo regrutovanje i dobijanje nemačkog državljanstva bilo je isto toliko protivpravno, ali je uz to nosilo i obeležje nasilja. Ono što je, međutim, izuzetno važno istaći, jeste činjenica da su svi ti ljudi dobili nemačko državljanstvo kao pojedinci - pripadnici formacija Rajha, a ne kao stanovnici određene teritorije. Drugim rečima, oni su postali nemački državljani zato što su bili u (dobrovoljnoj ili prinudnoj) službi Nemačke, a ne zato što su živeli na teritoriji Jugoslavije koju je Nemačka razbila.

⁴⁶ Milan D. Ristović, *Nemački „novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991, str. 108.

⁴⁷ Lumans, „The Military Obligation...“, 314; Dok., 163E; Holm Sundhausen, „Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 1941-1945“, *Suedostforschungen*, XXX, 1971, str. 183.

⁴⁸ Dok., 164E.

⁴⁹ Oberkersch, n.d., 413.

⁵⁰ Ristović, n.d., 106.

⁵¹ Gozze-Gučetić, n.d., 724; Perazić, n.d., 214.

Na dovoljno jasan način pokazano je da jugoslovenski Nemci posle okupacije i komadanja zemlje ni u kom slučaju nisu dobili samo nemačko državljanstvo. Naprotiv, njihovo državljanstvo nije zavisilo od njihove nacionalnosti već od toga kome je pripala teritorija na kojoj su živeli. Sve to je, naravno, važno samo u savremenoj okupatorskoj teoriji i praksi: sa stanovišta međunarodnog ratnog prava i za legalnu jugoslovensku vladu u izbeglištvu i njene saveznike, Jugoslavija je i dalje bila suverena na svojoj državnoj teritoriji, koja se nalazila samo pod privremenom okupacijom. Samim tim folksdojčeri su i dalje bili njeni državljani.

Oslobođenje istočnih delova zemlje u jesen 1944. i zapadnih u proleće 1945, koji su bili praćeni delimičnom evakuacijom i begom jednog dela jugoslovenskih Nemaca, pitanje njihovog državljanstva se ponovo iskomplikovalo. Države koje su polagale pravo na teritorije na kojima su oni živeli i na njih same, prestale su da vrše vlast na prostorima na kojima je ponovo uvedena jugoslovenska, sada međutim komunistička, vlast.

Ubrzo posle oslobođenja istočnih delova zemlje, u Beogradu je 21. novembra 1944. održano treće zasedanje AVNOJ-a, koje je donelo odluku o oduzimanju imovine svim folksdojčerima, izuzev onima koji su se borili na strani NOP-a, pomagali ga, ili se za vreme rata nisu deklarirali kao Nemci, te Nemcima u mešovitim brakovima.⁵² Tu odluku su često kako jugoslovenski tako i nemački autori pogrešno tumačili kao oduzimanje državljanstva, što ona nikako nije bila.⁵³ To se najbolje vidi iz pojašnjenja te odluke od Prezidijuma AVNOJ-a od 8. juna 1945. Ona je izričita da se odluka AVNOJ-a odnosi na jugoslovenske državljane nemačke nacionalnosti.⁵⁴ Budući da je i sam AVNOJ uvek bio svestan svojeg *ad hoc* karaktera, ta njegova odluka je ozakonjena 31. jula 1946. od tada već potpuno legalne narodne skupštine.⁵⁵

Iako lišeni svih građanskih i ljudskih prava, pa često i samog prava na život, folksdojčeri su i dalje, uprkos svemu, bili jugoslovenski državljani. To se videlo i iz zakona o biračkim spiskovima od 10. avgusta 1945, koji je oduzeo glasačko pravo ogromnoj većini folksdojčera.⁵⁶ To najbolje pokazuje da su nove vlasti folksdojčere smatrale i dalje za jugoslovenske državljane, jer se, po logici stvari, podrazumeva da strani državljani nemaju glasačko pravo, tako da nije ni potrebno naglašavati u zakonu da ga nemaju.

Ono što je moglo poslužiti za stvarnu promenu državljanstva dela jugoslovenskih Nemaca, bio je zakon o državljanstvu, koji je donet 23. avgusta 1945. Zakon folksdojčere ni ne spominje, ali omogućava oduzimanje jugoslovenskog državljanstva određenim kategorijama lica, među koja je mogao spadati i priličan broj folksdojčera.⁵⁷ Taj zakon u članu 15. predviđa gubljenje jugoslovenskog državljanstva za lica koja stalno

⁵² Službeni list DFJ, I/1945, br. 2; Dok., 102E-103E.

⁵³ Dok., 104E.

⁵⁴ Službeni list DFJ, I/1945, br. 39.

⁵⁵ Službeni list FNRJ, II/1946, br. 63.

⁵⁶ Službeni list FNRJ, I/1945, br. 59.

⁵⁷ Službeni list FNRJ, I/1945, br. 64.

borave u inostranstvu, a od svoje 18. godine nisu tokom 15 godina vršila državljske obaveze ili su propustila da se za prethodnih pet godina evidentiraju kod jugoslovenskih diplomatskih predstavništava ili da se pismeno prijave SMUP-u. Te odredbe su se mogle odnositi na Nemce koji su tokom jeseni 1944. evakuisani ili su pobjegli iz zemlje, ali tek posle isteka navedenih rokova, te na svakako malobrojnije, koji su zbog različitih razloga napustili zemlju pet godina pre donošenja zakona i s njom prekinuli sve veze. Takva odredba je ipak velikoj većini izbeglih Nemaca ostavljala bar teoretsku mogućnost da zadrže jugoslovensko državljanstvo. Međutim, politika sprečavanja povratka izbeglih praktično je poništavala i tu teoretsku mogućnost.

Za folksdojčere je podjednako bio opasan i član 16. o oduzimanju državljanstva. On glasi: „Jugoslovensko državljanstvo se može oduzeti svakom narodnosnom pripadniku onih naroda čije su države bile u ratu protiv Jugoslavije, a koji se državljanin za vreme ovog rata ili u vezi toga pre rata, svojim nelojalnim postupcima protiv narodnih i državnih interesa Jugoslavije, ogrešio o svoje dužnosti jugoslovenskog državljanina.” U istom članu se kaže i ovo: „Državljanstvo se može oduzeti svakom jugoslovenskom državljaninu koji u inostranstvu svojim radom nanosi ili je u vreme rata nanosio štetu narodnim i državnim interesima Jugoslavije, ili odbija da vrši građanske dužnosti, i to po sudskoj presudi i slučajevima naročito predviđenim zakonom.”

Iz tog člana se vidi da čak ni za navedena krivična dela ne sledi automatski i oduzimanje državljanstva. Ono se *može* oduzeti, ali ne mora, a ako se oduzima, potrebna je sudska odluka. S druge strane, zakonske formulacije su dovoljno elastične da omogućavaju rastegljivo definisanje krivičnih dela zbog kojih se može izgubiti državljanstvo. Navedeni članovi nisu bili namenjeni samo folksdojčerima već svim, dosta brojnim, protivnicima novog režima. Samo jedan deo člana 16. izričito se odnosi na pripadnike nacionalnih manjina.

Iako zakonske odredbe nisu za to pružale nikakve osnove, jugoslovenske vlasti su sprečavale povratak izbeglih folksdojčera u zemlju, pravdajući to time da su oni izgubili jugoslovensko državljanstvo.⁵⁸ Štaviše, nove vlasti su se trudile da se otarase i Nemaca jugoslovenskih državljanina koji su još bili u zemlji, njihovim iseljavanjem u Nemačku, po ugledu na Poljsku, Mađarsku i Čehoslovačku.⁵⁹ Stoga su vlasti bile spremne da iz logora u koje je bilo zatvoreno gotovo celokupno preostalo nemačko stanovništvo puste svakoga ko bi mogao da dokaže da poseduje državljanstvo neke strane zemlje, a ne jugoslovensko.⁶⁰ Na taj način jugoslovenski Nemci su se nalazili u krajnje mučnoj situaciji: oni jesu bili jugoslovenski državljani, ali lišeni svih državljskih, pa i osnovnih ljudskih prava, a država čiji su građani bili radila je na njihovom iseljavanju.

Ti pokušaji nisu urodili plodom, tako da su folksdojčeri ostali u logorima do proleća 1948. godine. Posle otpuštanja iz logora, preživeli Nemci su bili primorani da prihvate trogodišnju radnu obavezu. Iako još nisu dobili slobodu kretanja, plate koje su

⁵⁸ AJ, F 110, f. 2, d. 460.

⁵⁹ *Foreign Relations of the United States 1946*. Vol. V, Washington 1969, 135; *Dok.*, 468.

⁶⁰ *Bilten MIP* br. 13, l.X 1946., str. 138.

primali bile su iste sa platama ostalih zaposlenih. Počela je njihova reintegracija u jugoslovensko društvo. *Pitanje njihovog državljanstva se pri tom nije postavljalo: oni su bili i ostali jugoslovenski državljani, sa svim obavezama, a po isteku tri godine, i pravima jugoslovenskih građana. Njihova jedina obaveza je bila da se upišu u registar državljana u mestu u kome su živeli. Što se Nemaca koji su izbegli tiče, oni su izgubili državljanstvo tek zakonom o državljanstvu od 1. decembra 1948.*⁶¹

Svoju najrečitiju potvrdu o svojoj državljanскоj pripadnosti, folksdojčeri su dobijali u trenutku kad su želeli da prestanu biti jugoslovenski državljani i iseliti se u Nemačku ili Austriju. U uslovima promenjene politike, jugoslovenske vlasti su otezale postupak iseljavanja, pravdajući to, dosta cinično, time da će u slučaju iseljenja folksdojčeri ostati bez ikakvog državljanstva. To objašnjenje je otpalo 1952, kada su jugoslovenske vlasti pristale da tretiraju iseljenike kao građane Savezne Republike Nemačke. Pri tom su iseljenici morali da plate taksu za otpust iz jugoslovenskog državljanstva koja je isprva iznosila 1.500, a kasnije čak 12. 000 dinara.⁶² Godine 1954. sklopljen je protokol između vlada Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Savezne Republike Nemačke o uzajamnom obaveštavanju o naturalizaciji državljana dve zemlje koji je Savezno izvršno veće ratifikovalo 28. oktobra 1954, a koji je stupio na snagu 13. januara 1955.⁶³ Na taj način je definitivno uređeno iseljavanje pripadnika nemačke nacionalne manjine i njihovo gubljenje jugoslovenskog državljanstva.

Jugoslovenski Nemci su stekli državljanstvo Kraljevine SHS ugovorima o miru sa Austrijom i Mađarskom posle Prvog svetskog rata. Okupacija i komadanje Jugoslavije u aprilu 1941. dovele su do protivpravnog nametanja državljanstva okupatorskih sila jugoslovenskim folksdojčerima. Može se smatrati da su se samo oni koji su stvarno dobrovoljno otišli u *Waffen SS, Wehrmacht* itd. tehnički odrekli jugoslovenskog državljanstva. Što se svih ostalih tiče, po međunarodnom ratnom pravu, oni su i dalje bili jugoslovenski državljani. Posleratni komunistički režim je folksdojčere lišio imovine, građanskih i ljudskih prava, ali kao jugoslovenske državljanke. Novi zakon o državljanstvu koji su komunističke vlasti donele otvarao je mogućnost za lišavanje državljanstva znatnog dela folksdojčera, ali sam pravni postupak nije nikad sproveden. Umesto komplikovanih pravnih procedura, nove vlasti su više volele da se praktično oslobode nepoželjne manjine, nego da se bave pitanjima državljanstva svakog pojedinog građanina nemačke narodnosti. Svakim pojedinim slučajem vlasti su se počele baviti tek od pedesetih godina, kada je krenulo legalno iseljavanje jugoslovenskih državljana nemačke nacionalnosti. Uprkos tome u javnosti je ostala raširena zabluda da su tokom rata svi folksdojčeri postali nemački državljani. Političari, diplomati, publicisti, novinari, ali i istoričari, tu su neistinu širili u interesu režima uspostavljenog 1944/1945. godine. Neki nemački autori su, pak, zbog neznanja širili tvrdnju da je na Trećem zasedanju AVNOJ-a folksdojčerima, uz imovinu, oduzeto i državljanstvo.

⁶¹ Johann Wuescht, „Vertreibung der Deutschen aus Jugoslawien“, u: *Die Donauschwaben 1944-1964. Beitrag zur Geschichte*, Muenchen 1968, str. 64.

⁶² *Dok.*, 116E-117E.

⁶³ Dodatak broju 5. *Službenog lista*, 15.VII 1955.

Summary

A Citizenship Question of the Yugoslav German Minority

The article deals with the citizenship of the Yugoslav Germans. They were granted Yugoslav citizenship under peace treaties after the First World War. The problems in this matter appeared only during the Second World War due to dismemberment of the country. The states which incorporated territories on which they had lived, granted them their citizenships, although that was in contravention of the law of nations. Contrary to the wide-spread belief, only a small number of them became citizens of the Reich. De iure the Volksdeutsche remained Yugoslav citizens. Their refugees lost Yugoslav citizenship only under the new Yugoslav law on citizenship, and their later emigrants on leaving the country during the 1950s and 1960s.